

PRZESZŁOŚĆ UZURPOWANA – ZAGADNIENIE KULTU ZMARŁYCH W GRECJI EPOKI ŻELAZA

Zagadnienie kultu zmarłych stanowi przedmiot niesłabnącego zainteresowania archeologów zajmujących się okresem Wieków Ciemnych w Grecji, chociaż sam termin, używany potocznie, nie doczekał się precyzyjnej definicji. Szczególną uwagę badaczy przyciągały dwa zjawiska łączone z kultem zmarłych: narodziny kultu herosów i tzw. kult grobów mykeńskich oraz ich związki z poezją epicką. Zainteresowanie nimi wzmogło się ostatnio dzięki odkryciu słynnego Heroonu z Lefkandi oraz weryfikacji znalezisk datowanych na późną epokę żelaza z mykeńskich grobów komorowych i tolosowych.¹ Celem niniejszej pracy jest przedstawienie argumentów, które zdaniem autorki przemawiają za osobnym traktowaniem narodzin kultu herosów i kultu grobów mykeńskich oraz ukazanie szeregu innych, wymagających definicji fenomenów, tworzących złożony i niejednoznaczny obraz kultu zmarłych w Grecji epoki żelaza.

Współczesne interpretacje narodzin kultu herosów i kultu grobów mykeńskich najczęściej uwypuklają ich aspekt społeczno-ekonomiczny lub polityczno-ekonomiczny, zwłaszcza kwestię „przydatności” wspomnianych kultów dla różnego rodzaju grup społecznych lub organizacji politycznych. Obydwu zjawiskom tradycyjnie przypisuje się wspólną genezę, którą stanowią głębokie przemiany jakie zaszły w Grecji epoki żelaza, zwłaszcza w VIII w. p.n.e.

Zjawisko kultu grobów mykeńskich po raz pierwszy zdefiniowane zostało przez C. Blegena, który zwrócił uwagę na pojawienie się w pewnych typach grobów mykeńskich (głównie tolosowych i komorowych) darów,

pochodzących z okresu geometrycznego, przede wszystkim z VIII w. p.n.e.² Dary te, nie związane z żadnymi późniejszymi pochówkami, zostały przez Blegena zinterpretowane jako przykład wielowiekowej kontynuacji mykeńskiego kultu przodków-herosów w okresie Wieków Ciemnych.³ Według Blegena kult herosów-bohaterów miał się rozwinąć bezpośrednio z kultu przodków jeszcze w epoce mykeńskiej, a VIII-wieczne dary dowodzić miały jego niezwyklej trwałości. Tej koncepcji przeciwstawiały się jednak fakty archeologiczne – długotrwała, 400-letnia przerwa pomiędzy pojawieniem się darów, a ostatnimi pochówkami w grobach mykeńskich wyraźnie przeczyła przekonaniu o nieprzerwanej kontynuacji kultu.⁴

Związek pomiędzy narodzinami kultu herosów i rozpowszechnieniem się poezji epickiej, został zaakceptowany w archeologii Wieków Ciemnych dopiero za sprawą J. M. Cooka w latach 50-tych naszego wieku.⁵ Od tego czasu wspólnym mianownikiem interpretacji dotyczących genezy kultu herosów i kultu grobów mykeńskich jest próba odkrycia relacji pomiędzy jednoczesnym niemal pojawieniem się wspomnianych zjawisk i poezji epickiej. Jednak interpretacje te różnią się między sobą w tak zasadniczych kwestiach jak: 1/ definicja kultu grobów, kultu przodków i kultu herosów, 2/ istota związku pomiędzy kultem grobów a kultem herosów, 3/ zdefiniowanie grup społecznych zainteresowanych promocją tych kultów, 4/ kwestia datowania narodzin tych fenomenów i, co za tym idzie, ustalenia wpływu epiki na rozwój kultu herosów lub odwrotnie wpływu kultu herosów na rozpowszechnienie się epiki.

¹ M. POPHAM, L. H. SACKETT, P. G. THEMELIS, *Lefkandi I. The Iron Age Settlement. The Cemeteries*, [BSA Suppl. 11], London 1980; M. H. POPHAM, E. TOULOUPA, L. H. SACKETT, *The Hero of Lefkandi*, *Antiquity* 56 1982, p. 171-173; M. POPHAM ET AL., *Lefkandi II.ii, The Burial Building at Toumba*, London 1993; C. M. ANTONACCIO, *Contesting the past: tomb cult, hero cult, and epic in early Greece*, *AJA* 98 1994, p. 384-410; eadem, *An Archaeology of Ancestors, Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, Boston Way, Lanham, Maryland 1995; K. S. SHELTON, *Accidental tourists or in search of the past. The significance of Iron Age finds in Bronze Age tombs*, niepublikowane wystąpienie na konferencji: *Lighten Our Darkness: Cultural Transformations at the Beginning of the First Millenium BC – From the Alps to Anatolia*, University

of Birmingham, 6th-9th January 2000.

² C. BLEGEN, *Post-Myceanean deposits in chamber tombs*, *ArchEph* 1937, p. 377-390, idem, *Prosymna: Remains of post-Myceanean date*, *AJA* 43 1939, p. 410-444.

³ Cf. E. ROHDE, *Psyche. The Cult of Souls and Belief in Immortality Among the Greeks*, New York 1925; M. NILSSON, *The Minoan-Myceanean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund 1950², p. 584-615.

⁴ Cf. T. HADZISTELIOU-PRICE, *Hero-Cult and Homer*, *Historia* 22 (1973), p. 129-144, która jako jedyna wydaje się podtrzymywać interpretację Blegena.

⁵ J.M. COOK, *The Agamemnoneion*, *BSA* 48, 1953, p. 30-68.

Rysująca się bezradność wobec interpretacji wymienionych zjawisk wymaga szerszego omówienia, jednak jest ona usprawiedliwiona zarówno niejasnością źródeł archeologicznych jak i złożonym charakterem samego problemu.

1/ Kult herosów często definiowany jest za Farnellem jako kult bohaterów epickich, przodków, eponimów, ważnych postaci historycznych lub postaci mitologicznych czy boskich faworytów, nie związanych jednak z epiką.⁶ Herosi stanowili obiekt modlitw, poświęcano im kaplice (często, chociaż nie zawsze w miejscu ich pochówków), czczeni byli poprzez składanie ofiar, wotów, upamiętniano ich w poezji i honorowano zawodami sportowymi. Wśród archeologów przeważa koncepcja G. Nagy'iego wywodząca kult herosów bezpośrednio od kultu przodków.⁷ Wyjątek stanowi J. Whitley, który przyjmuje dwie równoprawne definicje słowa heros: w epice słowo to określa żywych ludzi – bohaterskich wojowników i nie ma religijnego znaczenia, natomiast w późniejszej greckiej literaturze określa kogoś, kto umarł i otoczony jest szczególną religijną troską.⁸ Powyższe podwójne rozumienie terminu, zdaniem Whitley'a, wywodzi się z dwóch odrębnych tradycji sięgających okresu Wieków Ciemnych. C. Antonaccio zwraca także uwagę na charakterystyczne cechy kultu herosów: z zasady nie powinien on być anonimowy (z możliwym wyjątkiem okręgu A w Mykenach, gdzie jedyne zachowane graffito mówi o kulcie jakiegoś anonimowego herosa⁹), powinien mieć raczej charakter państwowy niż indywidualny, cechuje go powtarzalność ceremonii.¹⁰ Większą trudność stanowi definicja kultu grobów, który w potocznym znaczeniu odnosi się do składania darów w grobach mykeńskich pod koniec epoki żelaza i kultu przodków. Według Antonaccio kult grobów polega na okazjonalnych, powtarzających się wizytach rodzin na grobach przodków, powiązanych z odprawianiem ceremonii i/lub składaniem

ofiar.¹¹ Definicja Antonaccio z powodzeniem odnosić może się także do kultu przodków. Rozróżnienie pomiędzy obydwooma kultami nie jest ścisłe, V. K. Lambrinoudakis sugeruje jednak, że kult grobów ma bardziej indywidualny charakter i dotyczy konkretnych, pamiętanych przez rodziny osób, natomiast kult przodków jest zjawiskiem o szerszym znaczeniu społecznym.¹² Bardziej uniwersalną definicję proponuje J. Whitley, dla którego kult grobu to każdy przejaw kultu, którego przedmiotem jest grób, bez względu na to czy wiadomo kto jest w nim pochowany, i czy ceremonie związane z grobem miały charakter powtarzalny czy jednorazowy.¹³

2/ Postulowana przez J. M. Cooka tożsamość kultu grobów i kultu herosów traktowanych jako przejaw jednego i tego samego zjawiska, zainspirowanego rozprzestrzenieniem się poematów epickich, budzi obecnie zasadnicze wątpliwości. Poza J. Whitley'em i I. Morrisem¹⁴ większość badaczy stara się rozróżniać obydwa kultы, chociaż w myśl definicji Nagy'iego kult grobów tożsamy z kultem przodków może być traktowany jako faza prowadząca do kultu herosów.¹⁵ J. N. Coldstream traktuje pojawienie się kultu grobów jako wyraz fascynacji dawniejszymi obrzędami pogrzebowymi, które stały się niezrozumiałe dla mieszkańców Grecji w VIII w. p.n.e.¹⁶ Tym tłumaczy pojawienie się tego zjawiska na obszarach, gdzie, jego zdaniem, obyczaje grzebalne uległy zmianie tj. w Argolidzie i Messenii. Podczas gdy w rejonach, w których widoczna jest kontynuacja obyczajów mykeńskich w epoce żelaza (Tessalia, Lakonia, Achaja, Rodos, Kreta, Kefalenia, do pewnego stopnia Attyka) kult grobów jest nieznany lub pojawia się znacznie później, prawdopodobnie pod wpływem epiki. W jego ujęciu kult grobów nie może być utożsamiany z kultem przodków, jest raczej wyrazem podziwu i szacunku dla nieznanych obyczajów grzebalnych.

⁶ L. FARNELL, *Greek Hero Cult and Ideas of Immortality*, Oxford 1921, p. 340, 342; ANTONACCIO, *An Archaeology of Ancestors, Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece*, 1.

⁷ G. NAGY, *The Best of Achaeans, Concept of Hero in Archaic Greece*, Baltimore 1979.

⁸ J. WHITLEY, *The monuments that stood before Marathon: Tomb cult and hero cult in archaic Attica*, AJA 98 1994, p. 218-219, 218 n. 26; M. L. WEST, *Hesiod's Work and Days*, Oxford 1978, p. 370-373.

⁹ ANTONACCIO, *op.cit.*, 51, n. 174.

¹⁰ Ibidem, 6, 247.

¹¹ Ibidem.

¹² V. K. LAMBRINOUDAKIS, *Veneration of ancestors in Geometric Naxos*, in: R. Hägg, N. Marinatos, G. Nordquist eds., *Early Greek cult practice*, Stockholm 1988, p. 244-245.

¹³ WHITLEY, *op. cit.* p. 213.

¹⁴ WHITLEY, *op. cit.* p. 221-222; I. MORRIS, *Burial and society. The rise of the Greek city state*, Cambridge, New York, Melbourne 1987, p. 193-194.

¹⁵ R. HÄGG, *Funerary meals in the Geometric necropolis at Asine?*, in: R. Hägg ed., *The Greek Renaissance of the 8th Century B.C.: Tradition and Innovation*, Stockholm 1983, p. 193; F. DE POLIGNAC, *La naissance de la cité grecque*, Paris 1984, 128-129; P. G. CALLIGAS, *Hero-cult in Early Iron Age Greece*, in: R. Hägg, N. Marinatos, G. Nordquist eds., *op. cit.*, p. 229-234; LAMBRINOUDAKIS, *op. cit.*, p. 245; ANTONACCIO, *op. cit.*, p. 247; A. MAZARAKIS AINIAN, *From rulers' dwellings to temples. Architecture, religion and society in Early Iron Age Greece (1100-700 BC)* [SIMA vol. 121], Jonsered 1997, 357.

¹⁶ J. N. COLDSTREAM, *Hero-cults in the age of Homer*, JHS 96 1976, p. 12-14.

3/ Kult grobów i kult herosów interpretowane są jako próba legitymizacji swojego pochodzenia, lub praw do ziemi podejmowana przez różne grupy społeczne. Według A. M. Snodgrassa kult grobów, w przeciwieństwie do kultu herosów, ma charakter bardziej prywatny i odzwierciedla konflikt o prawa do ziemi pomiędzy dawnymi społecznościami pasterskimi, a pojawiającymi się społecznościami rolniczymi.¹⁷ Według I. Morrisa obydwie kultury odzwierciedlają konieczność wzmocnienia pozycji arystokracji zagrożonej przez system rodzących się *po-leis*.¹⁸ Zdaniem F. de Polignaca natomiast, wykorzystywane są przez stare (arystokracja) i nowe (polis) elity władzy jako środek legitymizujący prawa do określonego terytorium, przez co ich znaczenie, jak podkreśla sam de Polignac, staje się politycznie sprzeczne.¹⁹ Także dla J. Whitley'a kult grobów stanowił manifestację praw do określonego terytorium, jednak Whitley podkreśla znaczenie różnic pomiędzy krainami.²⁰ W Attyce miałby on być wynikiem autochtonicznego pochodzenia mieszkańców krainy i przejawem ich politycznego zjednoczenia; natomiast w Argolidzie odzwierciedlałby wewnętrzne podziały polityczne wykorzystywane poprzez poszczególne, rywalizujące ze sobą społeczności.

4/ Przyczynowo-skutkowy związek pomiędzy kultem herosów, grobów i epiką zakwestionował po raz pierwszy Coldstream, który traktował pojawienie się kultu grobów jako zjawisko niezależne od epiki.²¹ Także dla Snodgrassa kult grobów nie jest bezpośrednio związany z epiką.²² Jego zdaniem epika i kult herosów pozostawały głównie w gestii elit, natomiast skromniejszy kult grobów, stał się środkiem manifestacji analogicznych potrzeb dla zwykłych ludzi (legitymizacja praw do ziemi). Przełom w rozważaniach nad relacjami pomiędzy epiką i kultem herosów nastąpił pod wpływem odkrycia słynnego Heroonu z Lefkandi, w początkach lat 80-tych. Ta niezwykła budowla, określana jako sensacja stulecia, stanowi najbliższy homeryckiemu wzorowi przykład „pochówku heroicznego” lecz datowana jest na początek X w. p.n.e.²³ Pomimo zastrzeżeń, że Heroon nie musi stanowić dowo-

du na istnienie kultu herosów w tak wczesnym okresie, paradoksalnie Heroon stał się dowodem na istnienie herosa – wybitnego, nieznanego z imienia i nie związanego z cyklami epickimi człowieka, którego społeczność uho-norowała szczególną formą pochówku.

Odkrycie Heroonu zwróciło uwagę badaczy na grupę bogatych, choć nieporównywalnych do Lefkandi grobów, określanych jako pochówki heroiczne.²⁴ Pierwsze z nich pojawiają się już w okresie wczesnogeometrycznym w Atenach, ich popularność stopniowo rośnie do swego rodzaju kulminacji w VIII w. p.n.e. Łączy je obrządek ciałopalny, bogate wyposażenie (w tym uzbrojenie: miecze, nierzadko rytualnie skrócone wokół urny; włócznie; brązowe naczynia, złota biżuteria i importowane *exotica*) oraz *sema* w postaci monumentalnego naczynia. Uwagę zwraca fakt, że wyraźną część tzw. pochówków heroicznych stanowią, zwłaszcza w Attyce, groby kobiece. Szczególnym przykładem tej formy pochówków jest Cmentarzysko Królewskie na Salaminie cypryjskiej, gdzie rytuałom grzebalnym towarzyszy składanie w ofierze zwierząt (koni i osłów), być może ofiar z ludzi, ustawianie trójnogów, oraz usypywanie tumulusów. Pojawienie się pochówków heroicznych w X, czy nawet XI w. p.n.e. nie może jednak datować narodzin kultu herosów na ten sam okres, nie rozstrzyga także jednoznacznie kwestii „starszeństwa” kultu herosów od epiki. Co więcej, nie można wykluczyć możliwości, że obydwie fenomeny (kult herosów i poezja epicka) mają swoje źródła jeszcze w epoce mykeńskiej.²⁵

Reasumując chciałabym podkreślić, że zjawiska ogólnie definiowane jako kult grobów i kult herosów składają się z większej liczby elementów, które nie koniecznie muszą być ze sobą powiązane. Spróbujmy w takim razie wydzielić i uporządkować te elementy w porządku chronologicznym, rozpoczynając od kultu przodków.

Kult przodków rozumiany jest przeze mnie jako powtarzające się wizyty u grobów lub w specjalnie wyznaczonych miejscach na cmentarzyskach, którym towarzyszą ceremonie polegające na składaniu ofiary. Tego rodzaju praktyki wiążą się raczej z wcześniejszymi

¹⁷ A. M. SNODGRASS, *Les origines du culte des héros dans la Grèce antique*, in: G. Gnoli, J.-P. Vernant eds., *La Mort, les morts dans les sociétés anciennes*, Cambridge, Paris 1982, p. 107-119; idem, *The archaeology of the hero*, *Annali Sezione di Archeologia e Storia Antica* 10 1988, p. 19-26.

¹⁸ MORRIS, *op. cit.*, p. 194.

¹⁹ POLIGNAC, *op. cit.*, p. 132, 143-145.

²⁰ WHITLEY, *Early states and hero cults: a re-appraisal*, *JHS* 108 1988, p. 178-179.

²¹ COLDSTREAM, *op. cit.*, p. 14-17.

²² SNODGRASS, *op. cit.*, p. 107-109, 117.

²³ Supra n. 1.

²⁴ ANTONACCIO, *op. cit.*, p. 221-243; COLDSTREAM, *Geometric Greece*, London 1977, p. 349-352; WHITLEY, *Style and society in Dark Age Greece. The Changing Face of a Prehistoric society 1100-700*, Cambridge, New York, Melbourne 1991, *passim*; MORRIS, *op. cit.*

²⁵ Cf. J. CHADWICK, *The Mycenaean World*, Cambridge, New York, Melbourne 1976, p. 89-97; na tabliczce Tn 316 wśród grupy bóstw otrzymujących ofiary wymieniony jest Tris-heros – „potrójny heros”; WEST, *The rise of Greek Epic*, *JHS* 108, 1988, p. 151-172; S. MORRIS, *A tale of two cities: The miniature frescoes from Thera and the origins of Greek poetry*, *AJA* 93, 1989, p. 511-535.

fazami epoki żelaza i często z pozostałościami mykeńskimi. Dla niektórych ze stanowisk możliwe jest dowiedzenie ciągłości kultu od schyłku epoki brązu, rzadko jednak wspomniane ceremonie kontynuowane były później niż do VIII w. p.n.e. Ich ślady, zebrane przez Hägga i Lambrinouidakisa, pochodzą z Naksos (Grotta, Mitropolis), Asine (cmentarz Barbounna), grobu komorowego obok okręgu B w Mykenach.²⁶ Składają się na nie pozostałości w postaci okrągłych, wzniesionych platform wykonanych z kamieni lub otoczek, z którymi łączą się fragmenty naczyń do picia, popioły, pojedyncze kości zwierzęce, a nawet przedmioty metalowe oraz ślady składania ofiary na grobach. Szczególnie interesujący wydaje się być przykład z Naksos, gdzie według Lambrinouidakisa mamy do czynienia z niezwykle długotrwałym, trójfazowym kultem przodków poczynawszy od końca epoki mykeńskiej do VIII, lub nawet VI w. p.n.e. Hägg wymienia także miejsca, w których znaleziono podobne kamienne konstrukcje, nie związane jednak z pochówkami: Unit IV w Nichorii, fortyfikacje Troi VI i być może Tsikalario. Zdaniem Hägga może to sugerować istnienie kultu przodków poza cmentarzyskami. Inne dwie kamienne konstrukcje odkryto w południowo-wschodnim i południowo-zachodnim narożniku pomieszczenia 1 Heroonu w Lefkandi, wydaje się jednak, że składane tam ofiary miały charakter jednorazowy.²⁷

Pochówki heroiczne pojawiają się we wczesnej epoce żelaza i interpretowane są jako pochówki wybitnych indywidualności lub przejaw rosnącego zróżnicowania społecznego, prowadzącego do wykształcenia się elit władzy.²⁸ Niezwykłe cechy Heroonu z Lefkandi doprowadziły A. Mazarakisa Ainiana do porównań tej budowli z Unit VI w Nichorii, Megaronem A w Thermon, budynkiem A w Eretrii i Świętym Domem z Eleusis.²⁹ Ponieważ jednak w Unit VI w Nichorii nie znaleziono żadnego pochówku, w Thermon pochowana była kobieta z dzieckiem, w Eretrii i Eleusis pochówki znajdują się poza obrębem budynku, to w moim odczuciu Lefkandi nadal stanowi przykład wyjątkowy, nie znajdujący bezpośrednich analogii.³⁰ Obok Eubei przykłady pochówków heroicznych pochodzą przede wszystkim z Attyki,

Argolidy i Cypru (Salamina), te ostatnie są jednak wyraźnie późniejsze i, jak się wydaje, powstały przede wszystkim pod wpływem epiki.³¹ Brak jest przekonujących dowodów, że groby z pochówkami heroicznymi stawały się później miejscami kultu; przeciwnie wydaje się, że ceremonie religijne raczej ograniczały się wyłącznie do pogrzebu.³² Chciałabym także zwrócić uwagę na fakt, że zdecydowana większość pochówków heroicznych pojawia się na nowo założonych cmentarzyskach, nie mających bezpośrednich związków z pozostałościami mykeńskimi. W moim odczuciu są one manifestacją nowego, rodzącego się porządku społecznego.

Zjawisko kultu grobów, wobec terminologicznych nieścisłości wspomnianych powyżej, w moim przekonaniu powinno się wiązać z tradycyjnie już przyjętym znaczeniem, czyli z VIII-wiecznym fenomenem składania darów przy/w grobach epoki brązu. Wśród obdarowywanych grobów przeważają mykeńskie groby komorowe i tolosowe oraz tumulusy, również te, pochodzące jeszcze z okresu średniohelladzkiego.³³ Konstrukcje grobów zapewne były widoczne w krajobrazie, co sugeruje raczej celowy wybór niż przypadkowe odkrycia honorowane ofiarą dla nieznanego zmarłego.³⁴ Dary o skromnym charakterze stanowiła przede wszystkim ceramika (głównie naczynia do picia), rzadziej typowe wota (przedmioty metalowe, miniaturowe naczynia). Składano je w komorach, dromosach, na ruinach grobów lub, sporadycznie, w miejscach składania dawnych ofiar (Tumulus G w Deilaki). Kult grobów wydaje się być zjawiskiem najbardziej charakterystycznym dla Argolidy.

Moim zdaniem na baczniejszą uwagę zasługuje jednak inny fenomen, którego początki sięgają także VIII w., i który w przeciwieństwie do tzw. kultu grobów wydaje się mieć panhelleński charakter. Polega on na wyrażonej fascynacji pozostałościami mykeńskimi, która przejawia się zakładaniem cmentarzysk na pozostałościach mykeńskiego osadnictwa lub wokół widocznych w krajobrazie grobów mykeńskich, „powrotem” na nie używane od wieków cmentarzyska mykeńskie, a nawet wtórnym wykorzystywaniem mykeńskich grobów. Ta „fascynacja” trwa w wielu miejscach do czasów klasycznych a nawet hellenistycznych (Messenia). Z całą pewnością ten

²⁶ HÄGG, *op. cit.* p. 189-193; LAMBRINOUDAKIS, *op. cit.*

²⁷ POPHAM et al., *Lefkandi II.ii*, p. 11 sq.

²⁸ CALLIGAS, *op. cit.*, p. 231, WHITLEY, *op. cit.*, passim, MORRIS, *op. cit.*, passim.

²⁹ MAZARAKIS AINIAN, *op. cit.*, p. 353.

³⁰ Cf. I. LEMNOS, *The Proto Geometric building at Toumba: archaeology and interpretation*, niepublikowane wystąpienie na konferencji: Lighten Our Darkness: Cultural Transformations at the Beginning of the First Millenium BC – From the Alps to

Anatolia, University of Birmingham, 6th-9th January 2000 proponuje nową interpretację, sugerując, że cały budynek został wzniesiony nad grobami mężczyzny, kobiety i koni.

³¹ Cf. ANTONACCIO, *op. cit.*, p. 225.

³² Początki kultu w Thermon, Eleusis, Eretrii są wyraźnie późniejsze od samych pochówków.

³³ ANTONACCIO, *op. cit.*, p. 11-143.

³⁴ Cf. COLDSTREAM, *op. cit.*, p. 14.

„powrót do mykeńskich korzeni” nie może być traktowany jako przejaw kontynuacji pamięci, choć przykłady kontynuacji cmentarzysk czy pojedynczych grobów z przełomu epok brązu i żelaza znane są z Tessalii, w pewnym sensie Naksos, Krety, Messenii (Pylos), czy Deiras.³⁵ Zjawisko to cechuje pewna troska wobec mykeńskich grobów, w przypadku ich przypadkowego uszkodzenia składano ofiarę, a nawet starano się w sensie dosłownym naprawić szkody.³⁶

Kult herosów cechują natomiast wspomniane już: powtarzalność ceremonii, obecność cennych wotów, ofiar, wyraźnie wyodrębnione miejsce kultu – grób, dom przypisywany herosowi, kaplica, czy nawet jaskinia. Większość pozostałości archeologicznych sugeruje co najmniej drugą połowę VIII wieku jako początek rozpowszechniania się kultu, znaczący jednak wyjątek stanowi jaskinia Polis na Itace, gdzie kult Odyseusza, zdaniem odkrywców, wydaje się być poświadczony już od okresu późnohelladzkiego.³⁷ Godny uwagi jest częsty związek miejsc kultu herosów z pozostałościami epoki brązu: mykeńskimi w przypadku herosów epickich (Agamemnonejon, Odysejon, Menelajon) lub starszymi w przypadku herosów związanych z innymi mitami (kaplica Hiakintosa w Amyklaj, grób Hiberborejek, Akademos, święty dom w Eleusis).

Omówione powyżej zjawiska różnią się od siebie charakterem kultu, momentem pojawienia i stosunkiem do mykeńskiej przeszłości. Bezpośrednie związki z epoką mykeńską wyraźne są jedynie w kulcie przodków, fenomenie znanym jednak tylko z niektórych rejonów Grecji. Chciałabym podkreślić, że kult przodków wydaje się zanikać wraz z chwilą rozpowszechnienia się kultu grobów i herosów i trudno ocenić w jakim stopniu (jeśli w ogóle) stanowił etap prowadzący do pojawienia się tych ostatnich.

Najmniej związane z mykeńską przeszłością są w świetle powyższego zestawienia pochówki heroiczne,

cechują je odmienne od epoki brązu obyczaje grzebalne, pojawiają się z reguły na nowo zakładanych cmentarzyskach. Nie bez znaczenia jest także fakt, że pochówki heroiczne znane są przede wszystkim z rejonów, które wydają się najlepiej prosperować we wczesnej epoce żelaza. Sądzę, że pojawienie się pochówków heroicznych odzwierciedlać może zmiany społeczne prowadzące do wykształcenia się nowych elit, które jednak nie odczuwały jeszcze potrzeby „odwoływania” się do mykeńskiej przeszłości. Prawdo-podobnie ich życie i czyny w równej mierze przyczyniły się do ukształtowania, czy odrodzenia poezji epickiej, jak wspomnienia o bohaterach mykeńskich.

Rozpowszechnienie się kultu grobów, herosów i poezji epickiej miało miejsce mniej więcej w tym samym okresie i wyraźnie łączy je fascynacja mykeńskimi pozostałościami. Pojawiają się one w okresie tak zwanego greckiego renesansu, z którym oprócz gwałtownych zmian politycznych, łączy się wyraźna poprawa warunków życia, zwiększenie się bogactwa, postępująca stabilizacja. Za- interesowanie mykeńską przeszłością, stymulowane przez poematy epickie, nie jest moim zdaniem (o czym świadczy chociażby charakter darów w grobach mykeńskich) ograniczone jedynie do elit władzy, kimkolwiek by one nie były. Sądzę, że odzwierciedla ono na wpół uświadomioną, generalną potrzebę tworzenia własnej historii, oparcia się na bardziej stabilnych podstawach niż gliniane pozostałości przemijających Wieków Ciemnych. Trudno powiedzieć czy mykeńskie groby, ruiny dawnych cytadel, mostów, tam, dróg traktowane były jako dzieła rąk rzeczywistych, własnych przodków, z którymi można było wykazać więzy krwi. Wydaje mi się, że znacznie ważniejsze było pragnienie, żeby ślady minionej świetności stały się w powszechnej świadomości dziełami przodków, nawet, jeśli ci przodkowie byliby tylko legendą. W tym sensie fenomen kultu grobów i kultu herosów traktować można jako udaną próbę uzurpacji mykeńskiej przeszłości.

³⁵ ANTONACCIO, *op. cit.*, p. 17-22, 100-101, 136-138; COLDSTREAM, *Geometric Greece*, p. 48 sq.; LAMBRINOU-DAKIS, *op. cit.*

³⁶ COLDSTREAM, *op. cit.*, p. 11; podaje przykład datowanego na koniec okresu późnogeometrycznego grobu G10 z Eleusis: w trakcie jego budowy został uszkodzony grób średniohelladzki, niechcący rozbitą wówczas czaszkę, próbowano złożyć wokół

pozostawionej w ofierze „przebłagalnej” oinochoe z warsztatu dipylońskiego.

³⁷ S. BENTON, *Excavations in Ithaca, III. The cave at Polis, I*, BSA 35, 1934-35, p. 52-54, idem, *Excavations in Ithaca, III. The cave at Polis, II*, BSA 39 1938-39, p. 13-19; cf. ANTONACCIO, *op. cit.*, p. 152-155, 152 n. 23.

THE USURPED PAST – SOME ASPECTS OF THE CULT OF THE DEAD IN IRON AGE GREECE

SUMMARY

Different aspects of the Iron Age cult of the dead are subjects of a long lasting debate among the specialists. Two of them seem to be particularly interesting: the origins of the hero cult and the so-called cult of Mycenaean tombs. Both phenomena dated at ca 8th century BC, were traditionally associated with the question of the origin of the epic poetry.

New archaeological discoveries and the verification of an earlier material recognised more forms of the cult of ancestors. These forms, variously defined by archaeologists (ancestors cult, dead cult, heroes cult, heroic

burials), seem to go back to the Early Iron Age or even to the end of the Mycenaean period. New interpretations concentrate on their social and economic meaning, highlighting their “usefulness” for particular social groups and/or political elite. However, almost all of the interpretations stress the chronological and ideological interdependence between the particular phenomena, including the hero cult and the cult of the Mycenaean tombs.

The main goal of this paper is to attempt the definition of the specific cults/phenomena and to postulate their rather individual meaning.